

**А. В. ПАНЧИШИН. ДЕРЖАВА ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА:
ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ**

Здійснено аналіз структури та змісту поняття «держава», охарактеризовані особливості співвідношення та взаємодії його з категорією «політична система суспільства». Акцентовано увагу на аналізі співвідношення даних категорій з погляду теорії держави і права. Обґрунтовано авторське бачення місця держави в політичній системі сучасного суспільства.

Ключові слова: держава, політична влада, державна влада, політична система суспільства.

Осуществлен анализ структуры и содержания понятия «государство», охарактеризованы особенности соотношения и взаимодействия его с категорией «политическая система общества». Акцентировано внимание на анализе соотношения данных категорий с позиции теории государства и права. Обосновано авторское понимание места государства в системе современного общества.

Ключевые слова: государство, политическая власть, государственная власть, политическая система общества.

By analyzing scholar's existing approaches to the «state» category, its structure and content have been determined, its peculiarity and interaction with «political system of society» have been described. The consideration was given to the correlation of these categories in the state and law theory. The author's vision of the place of state in the system of modern society has been substantiated.

Key words: state, political authority, state authority, political system of society.

Зміни в процесі вдосконалення та розвитку суспільства обумовлюють суттєве зростання ролі держави в забезпеченні системності всіх сфер суспільних відносин. Особливої актуальності має наукове обґрунтування шляхів підвищення ефективності функціонування держави як суб'єкта владних відносин. Одним із них є оптимізація взаємодії держави та інших елементів політичної системи, призначенням яких є спричинення тиску на політику держави законними методами з метою недопущення авторитарного впливу інститутів держави на інститути громадянського суспільства. Саме це, на нашу думку, визначає актуальність проблеми визначення місця держави в політичній системі суспільства. В сучасних умовах, коли змінюється загальне розуміння сутності і призначення держави, вбачається надзвичайно актуальним вивчення законів та закономірностей взаємовпливу політичної системи і держави. Їх знання забезпечить можливість визначити актуальні способи і механізми попередження революційних процесів, соціальної напруги, змін політичних режимів, нейтралізувати негативні тенденції в розвитку суспільства.

Категорія «політична система суспільства» є об'єктом розробки політичних наук і досить поверхово розглядається в юридичній літературі, а проблематикою розуміння держави, хоча і займалися численні вітчизняні і зарубіжні вчені, аналіз співвідношення її з категорією «політична система суспільства» саме в контексті їх розуміння теорією держави і права не проводився. Метою даної статті є дослідження взаємозв'язку політичної системи і держави шляхом визначення місця держави в політичній системі суспільства, дослідження її ролі і впливу на

інші елементи політичного життя. Для досягнення поставленої мети, перш за все, необхідно визначити сутність держави, дослідити її призначення та виявити закономірності її розвитку, дати аналіз категорії «політична система суспільства» і з'ясувати місце, роль і особливості держави в її складі.

Визначаючи сутність держави, перш за все, необхідно зробити акцент на розумінні самої категорії – «держави», визначити її природу і функції. Незважаючи на те що, ще зі стародавніх часів питання сутності держави досліджувалось багатьма вченими, воно й досі залишається досить дискусійним. На нашу думку, це пов'язано зі складністю держави як політичного явища та багатоаспектністю її діяльності. Пліуралізм визначення держави обумовлений також і тим, що, перебуваючи в процесі постійного розвитку, держава набуває нових рис, поглиблює зміст свого функціонування.

Ще за Аристотеля держава розглядалася як об'єднання для управління суспільством. Блага держави було первісним відносно блага індивіда, людини, яка «за своєю природою є істотою політичною» (Аристотель)¹. Ідеї Аристотеля про державу приваблювали Н. Макіавеллі і Ж. Бодена. Н. Макіавеллі розглядав державу як втілення сильної світської централізованої влади. Ж. Боден визначав державу як правове управління багатьма сторонами життєдіяльності суспільства. Визначення правового принципу діяльності держави і найважливішої ідеї – державного суверенітету – було прогресивним явищем того часу. В буржуазну епоху домінувало визначення держави як союзу людей; території, яку люди займали і влади. Однак, таке розуміння держави було надто загальним і спрощеним, через що одні вчені ототожнювали державу з країною, другі – з суспільством, треті – з урядом². Визначення держави класиками мерксисту-ленінізму, яке протягом тривалого часу домінувало в радянській науці, в сучасних дослідженнях піддається жорсткій критиці. Адже це визначення може бути застосоване лише щодо держав, в яких виникає жорстке політичне протиборство і має місце класовий конфлікт. Дійсно, сприймаючи можливість застосування примусу як основну ознаку держави, нівелюється можливість розуміння держави як феномену цивілізації, культури і соціального порядку³.

В юридичній літературі і в наш час у питанні визначення держави і її сутності немає єдності. Так, багатьма вченими держава визначається як політико-територіальна суверенна організація публічної влади, що має спеціальний апарат управління та здатність надавати обов'язкового характеру своїм рішенням, застосовувати примус⁴. Однак, на наш погляд, в даному визначенні не відображений зв'язок держави і суспільства. Так, більш повним є визначення держави, запропоноване В.В. Назаровим, який встановлює зв'язок між державою і суспільством, визначаючи державу як «...особливу організацію публічної політичної влади пануючого класу (соціальної групи, об'єднання груп, усього народу), наділеного спеціальним апаратом управління і примусу, яка, представляючи інтереси суспільства, здійснює його інтеграцію»⁵. Існують і більш абстрактні визначення держави. Держава – це організація політичної влади, необхідна для виконання як суто класових завдань, так і загальносуспільних⁶. С.С. Алексєєв вважає, що держава забезпечує організованість суспільства, автономію особистості, цілісність всього суспільства; держава є політичною організацією всього населення країни. Без держави неможливий суспільний прогрес, існування і розвиток цивілізованого суспільства⁷.

На нашу думку, найбільш влучним є визначення, обґрунтоване В.М. Корельським.

Держава – це політична організація суспільства, що забезпечує його цілісність; за допомогою спеціального механізму держава здійснює управління справами суспільства, забезпечує суверенну публічну владу, яка надає праву загальнообов'язкового характеру; гарантує права, свободи громадян, законність і правопорядок⁸. Саме це визначення відображає сутність держави і її особливості на сучасному етапі розвитку суспільства.

Еволюція суспільства і всіх його інститутів, в тому числі і держави, є закономірним результатом історичного процесу, який обумовлюється об'єктивними законами. Одним із проявів дії таких законів є функції держави, які можна визначити як характерні особливості держави, що відрізняють її від інших елементів політичної системи суспільства. Функції держави – це основні напрями її діяльності, обумовлені об'єктивними потребами людей вирішувати загальні справи. Їх зміст обумовлюється відповідним історичним характером суспільства. Проаналізувавши і узагальнивши наукові праці правників-теоретиків можемо визначити наступні аспекти функціонального призначення держави як суб'єкта політичної системи суспільства⁹: держава в межах своїх кордонів виступає у якості єдиного офіційного представника всього суспільства і своїх громадян; держава є єдиним носієм суверенної влади, тобто їй належить верховенство влади на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах; держава єдина має право приймати нормативні приписи – акти, що мають юридичну силу і є обов'язковими для всіх органів, об'єднань, організацій, посадових осіб, громадян; держава є механізмом управління суспільством, що включає в себе систему державних органів і матеріальних засобів, необхідних для виконання її завдань і функцій; держава – єдиний суб'єкт політичної системи, що використовує правоохоронні органи для гарантування законності та порядку; держава використовує збройні сили і органи безпеки для підтримки обороноздатності, суверенітету і безпеки; держава тісно і органічно зв'язана правом, яке є нормативним відображенням волі суспільства.

Майже всі відомі сучасній науці теорії походження і функціонування держави, на наш погляд, засновані на двох концепціях. Перша концепція аналізує державу як втілення ідеї «загального блага», друга – розуміє державу як апарат здійснення насилля однієї частини суспільства над іншою.

Сучасні дослідники звертають увагу на той факт, що в процесі економічного розвитку цивілізованого суспільства роль держави як суб'єкта примусу знижується, а значення функції реалізації загального блага, навпаки, підвищується. Як зауважує російський теоретик держави і права В.А.Четвертнін, у процесі формування постіндустріального суспільства організоване насилля все більше переходить на другий план, а на передній план виступає загальносоціальна діяльність держави: соціальні протиріччя втрачають гостроту, саме держава встановлює рамки для цивілізованого вирішення конфліктів між соціальними групами, і виступає в ролі не лише як соціального гаранту «права сильних», але і як захисник інтересів «слабких»¹⁰.

Надзвичайно актуальною, на нашу думку, є і думка про те, що держава, яка відкрито зневажає, нехтує правами людини (наприклад, не визнає права на життя, свободу, недоторканність особи, здійснює терор проти народу своєї країни), не є державою в сучасному розумінні цього поняття. Більше того, загальна теорія держави визнає право на громадянську непокору, аж до насильницького опору нелегітимному режимові політичної влади. Отже, здійснення державної влади

пов'язане з її легальністю і легітимністю, тобто її юридичною обґрунтованістю, з одного боку, і справедливістю, визнанням, підтримкою з боку населення – з іншого. Узагальнивши сказане, можемо зазначити, що в наш час, поряд із «класичними» ознаками держави, виникає і нова ознака, характерна саме для сучасного суспільства, а саме – демократизм державного апарату. Адже, як показали події у деяких країнах Африки, наявність власної території, валюти, армії ще не говорить про стійкий державний механізм, адже відсутність інститутів здійснення і реалізації демократії нівелює розуміння окремої держави як такої.

Отже, на нашу думку, однією із основних закономірностей еволюції держави є те, що в процесі вдосконалення цивілізації і розвитку демократії, вона перетворюється в основний елемент політичної системи суспільства. Вчені акцентують увагу на зростанні ролі держави в житті самого суспільства¹¹. Держава виступає в ролі основного інтегруючого фактора, який об'єднує політичну систему і громадянське суспільство. Через своє соціальне походження держава бере на себе турботу про загальні справи. Вона змушена забезпечувати загальносоціальні завдання – від соціального захисту незахищених верст населення, будівництва транспортних артерій до екологічного забезпечення майбутніх поколінь. Як основний власник засобів виробництва, землі, її надр, вона фінансує найбільш затратні галузі науки і господарства, несе тягар витрат на оборону. В ролі органу управління загальними справами держава, використовуючи створений нею апарат, зберігає цілісність політичної системи, забезпечує загальний порядок у суспільстві. Тому неминуче виникають численні протиріччя, що мають наслідком гіпертрофізацію розуміння значення держави в житті суспільства і зменшення ролі окремої особистості. Тому, на нашу думку, тільки та держава може вважатися демократичною, в якій створені умови для реалізації і захисту прав і свобод людини. Особливого значення набуває діяльність держави як суб'єкта політичної системи суспільства.

Суспільство на будь-якому етапі свого розвитку виступає як сукупність взаємозалежних організацій. Еволюція сучасного розвитку політичної системи становить двосдиний процес: диференціацію і взаємозалежність політичних інститутів і організацій. Усі вони у своїй сукупності взаємозв'язків створюють політичну організацію суспільства. Політична організація суспільства – це сукупність взаємозалежних і взаємопов'язаних державних, партійних організацій, громадських об'єднань, що створені та діють з метою формування і функціонування системи владарювання й упорядкованості політики або мають вплив на неї. Визначальне місце в політичній організації суспільства посідає держава як форма організації суспільного життя. Без держави немає політичної організації і політичної системи суспільства в цілому. На нашу думку, держава і її влада – та вісь, на якій виникає, функціонує і вдосконалюється політична система. Навколо держави формуються інші організаційні структури, а тому держава є фундаментальною, базовою організаційною структурою в політичній організації суспільства і у всій його політичній системі.

Визначаючи роль і місце держави в політичній системі суспільства, потрібно перш за все зазначити те, що в будь-якій державі і на будь-якому етапі розвитку суспільства, вона виступає як найбільша і найскладніша за структурою організація. Вона об'єднує або намагається об'єднати навколо себе різні прошарки населення. В конституціях більшості країн держава намагається визначити себе як організація всього народу, об'єднання, яке діє заради загально блага. Наприклад, в Консти-

туції США це прагнення закріплюється наступною формулою: «Ми, народ Сполучених Штатів Америки, задля створення більш досконалого Союзу, встановлення правосуддя, охорони внутрішнього спокою, організації спільної оборони, сприяння загальному благополуччю і забезпечення нам і нашим нащадкам законних прав, затверджуємо дану Конституцію для Сполучених Штатів Америки». Аналогічні прагнення закріпити волю усього народу знайшли відображення і в Конституції СРСР 1977 р., яка проголошувала, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік є соціальною загальнонародною державою, яка висловлює волю і представляє інтереси робітників, селян, інтелігенції, працюючих всіх націй і народностей країни». Народ за таких формулювань в основному є тільки соціальним фоном, за яким криється реальна державна влада, яка належить певній групі людей. Хотіли б зазначити, що саме ті люди, в руках яких є державна влада, є справжніми творцями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Хоча це не означає, що держава обмежує свою соціальну базу лише правлячими колами. Навпаки, новітні дослідження в сфері держави і права говорять про те, що, на відміну від стародавніх часів і Середньовіччя, коли влада держави спиралася на сильний апарат примусу, яким керувала тогочасна еліта, в наші часи держава прагне максимально розширити саме свою соціальну основу, яка забезпечить їй стабільність. В ідеальному варіанті кожна сучасна держава має прагнути того, щоб її соціальна основа, яка визначена конституцією, мала реальний характер. Тобто держава має представляти і захищати інтереси не тільки окремої соціальної групи, яка знаходиться при владі, а й усіх своїх громадян, як це визначено конституцією. На нашу думку це потрібно перш за все для самої держави, адже для повноцінної реалізації своїх функцій їй потрібно мати якнайбільше прихильників її зовнішньої і внутрішньої політики.

Особливе місце і роль держави в політичній системі суспільства визначається ще й тим, що вона володіє великими матеріальними і фінансовими ресурсами. В деяких випадках держава є монопольним власником основних ресурсів і засобів промисловості. Практика говорить про те, що наявність добре розвиненого інституту державної власності необхідна для нормального функціонування держави. Хоча вітчизняні правники зазначають, що необхідною умовою стабільності суспільства і політичної системи є існування на рівних правах різних форм власності¹².

Відмінність держави від інших політичних інститутів полягає в тому, що державі належить найвища влада в суспільстві. Її влада універсальна, вона поширюється на все населення країни, для чого використовує різні засоби впливу на суспільство. До таких засобів належить законодавство, апарат посадовців, армія, суд. Хоча політичні партії і масові об'єднання також можуть мати свої внутрішні апарати, які покликані забезпечувати їх нормальне функціонування, але на відміну від державного апарату, вони не мають в своїй структурі, наприклад, органів, які охороняють діючу в суспільстві правову систему – органів міліції, суду, прокуратури і т.д., які функціонують в інтересах усього суспільства.

Серед елементів політичної системи держава виокремлюється ще й тим, що вона використовує розгалужену систему юридичних засобів, які дають їй можливість керувати багатьма галузями економіки і здійснювати вплив на суспільні відносини. Маючи відповідні повноваження, органи держави не тільки приймають в рамках своєї компетенції нормативні акти, але й забезпечують їх виконання. Слід зауважити, що в деяких країнах громадські організації можуть мати невла-

тиві їх природі важелі юридичного впливу. Але вони, на відміну від тих, якими володіє держава, мають обмежений характер і виникають не із самої природи таких об'єднань, а в наслідок того, що держава сама їх такими правами наділила.

Отже, можна зробити висновок про те, що місце держави як визначального елемента політичної організації суспільства визначається її призначенням в суспільстві. Вона виступає як: політична організація громадянського суспільства; носій влади в суспільстві; представник усього населення на певній території; форма політичного панування, що виражається у прийнятті владних рішень, які стосуються всього суспільства й обов'язкові для виконання всім населенням; джерело всього політичного в суспільстві, його стрижневий елемент; виразник загального інтересу; інструмент реалізації загальної волі в суспільстві; творець загальних цілей у суспільстві; основний стабілізатор суспільного життя; головний суб'єкт політичного суверенітету.

Названі особливості, звичайно, не вичерпують всієї специфіки держави як елемента політичної системи, але вони дають нам загальне уявлення про державу, а також фактори, що визначають її місце і роль в політичній системі суспільства.

Зазначене вище надає можливість обґрунтувати наступні висновки:

1. Категорія «держава», незважаючи на особливу увагу до неї вчені ще зі стародавніх часів, і на сьогоднішній день залишається до кінця невизначеною. З одного боку, вчені єдині в аналізі таких ознак держави, як територія, верховенство влади, наявність апарату примусу, з іншого – суперечливим залишається питання щодо інших її рис. Так, одні правники говорять про обов'язковість жорсткої централізації влади у руках вузького кола правлячої еліти, інші – про делегування частини владних повноважень недержавним організаціям і необхідність забезпечення підтримки держави широкими соціальними колами суспільства. Тобто складається ситуація, коли з одного, боку суспільство на сучасному етапі його розвитку прагне до зменшення впливу держави на нього і розвитку позадержавних механізмів регулювання, а з іншого – потребує постійного втручання держави для забезпечення стабільності свого функціонування.

2. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку державних інститутів і суспільства, державі слід зменшити вплив власне на суспільство і надати більше свободи недержавним організаціям. Оскільки без захисту прав і забезпечення свобод окремого громадянина неможливе існування жодних інститутів демократії, то втрачається класова сутність існування держави. Хоча значенням держави не варто нехтувати, адже, на нашу думку, вона повинна зайняти роль німого охоронця, який в потрібний момент застосовує важелі впливу і вирішує будь-який соціальний конфлікт.

3. Саме можливість легального застосування засобів впливу, в тому числі і примусу, відрізняє державу від інших елементів політичної системи суспільства, які також здійснюють певний вплив на суспільні відносини. Держава наділена виключним правом застосовувати апарат примусу. На відміну від інших елементів політичної системи, діяльність яких знаходиться в рамках «дозволених», держава сама встановлює рамки, в яких і діє. Така можливість надана державі самим народом, адже лише вона є представником усього населення даної країни, тільки вона володіє вищою політичною і юридичною владою, вона є фактором стабілізації суспільного життя і головним суб'єктом політичного суверенітету.

1. *Общая теория права и государства* / Под ред. В.В. Лазрева. – М.: Юристъ, 2001.

- С. 89. **2.** *Политология: Энциклопедический словарь* / Общ. ред. Ю.И. Аверьянова. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та., 1993. – С. 101. **3.** *Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и ф-тов* / Под ред В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – М.: Юрид лит., 1997. – С. 82. **4.** *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: Курс лекций / И
з
д
2-е, испр. и доп. – М.: Манускрипт. 1996. – С. 19. **5.** *Общая теория права и государства* / Под ред. В.В Назарова. – М.: НОРМА, 2000. – С. 82. **6.** *Манов Г.Н.* Государство и политическая организация общества. – М., 1974. – С. 21. **7.** *Алексеев С.С.* Государство и право. – М.: Юрид. лит., 1993. – С. 12. **8.** *Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и ф-тов* / Под ред В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – С. 80. **9.** *Теория государства и права: Курс лекций* / Под ред. Н.И. Матузова и А.В.Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 99. **10.** *Четвернин В.А.* Демократическое конституционное государство: введение в историю. – М.: ИНИОН, 1993. – С. 77. **11.** *Тихомиров Ю.А.* Государство на рубеже столетий // Государство и право. – М., 1999. – С. 161. **12.** *Теория государства и права. Учебник для юрид. вузов и ф-тов* / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – С. 201.